

Door: Sui Lin Goei, Monique Nelen, Margreet van Oudheusden, Erica de Bruïne, Dewi Piscaer, Charissa Roozeboom, Bob Schoorel en Reinder Blok (1)

Omgaan met gedragsproblemen in het onderwijs: SWPBS

Inleiding

Kwalitatief goed onderwijs, zorg voor leerlingen, omgaan met gedragsproblemen en het tegengaan van schooluitval zijn actuele thema's in het huidige politiek-maatschappelijke en wetenschappelijke debat. Leraren (alle sectoren) hebben te maken met leerlingen die zich regelmatig problematisch en/of storend gedragen. De grote(re) diversiteit aan leerbehoeften en problematisch gedrag in de klas vormt voor leraren een grote uitdaging. Leraren ervaren in toenemende mate een handelingsverlegenheid in het omgaan met gedragsproblemen in de klas en uiten regelmatig de behoefte aan ondersteuning om meer handelingsbekwaam te zijn in de omgang met leerlingen met gedragsproblemen, individueel en in de groep.

In deze bijdrage wordt een model beschreven, genaamd *School Wide Positive Behavior Support*, afgekort SWPBS, voor de preventie en aanpak van gedragsproblemen binnen onderwijs en zorg. Het model is gebaseerd op principes afkomstig van theorieën op het gebied van gedrag, sociaal leren en organisatie van gedrag (Lewis & Sugai, 1999; Lindsley, 1992) die traditioneel ingezet werden voor de behandeling en begeleiding van gedragsproblemen bij individuele leerlingen en die nu gegeneraliseerd en toegepast worden binnen een schoolbrede benadering. Het is een Amerikaans model dat in de Verenigde Staten op zijn minst in 44 staten op meer dan 90.000 scholen wordt ingezet (Horner, 2009). Ook in Europa, met name in Noorwegen, Duitsland, Frankrijk en nu ook in Nederland, wordt dit model verkend om schoolbreed en binnen de onderwijskennenzorg gedragsproblemen aan te pakken. In Noorwegen zijn reeds sinds 2004 initiatieven om SWPBS landelijk te

implementeren in het basisonderwijs. Verder wordt het model ook geïmplementeerd in Canada en Australië.

In Nederland zijn op regionaal niveau verschillende initiatieven en worden proefimplementatietrajecten uitgevoerd om te bekijken of SWPBS vertaald kan worden naar een Nederlandse context. Zo wordt op de Hogeschool Windesheim binnen het lectoraat Onderwijszorg en Samenwerking in de Keten via een RAAK-subsidie (2) gekeken naar de implementatie van SWPBS op vier basisscholen. In november wordt met een consortium van Onderwijscentrum VU, Hogeschool Windesheim, de Universiteit van Tampere (Finland) en vijf scholen voor voortgezet onderwijs in Nederland, Finland, Hongarije, Turkije en Portugal, gestart met een Europees project om PBS te vertalen naar een Europese context. (3) Fontys Hogeschool is reeds een aantal jaren bezig met PBS, ook in het VO. Yorneo jeugdzorg heeft in Drenthe een aantal pilots op basisscholen lopen. Bij uitgeverij Picapedia is vorig jaar het boek van Annemieke Golly en Jeff Sprague in het Nederlands vertaald: 'Goed gedrag kun je leren!' (Golly & Sprague, 2009).

Op landelijk niveau hebben verschillende organisaties (zoals TNO, PI Research, Bascule, Yorneo Jeugdzorg, en de hogescholen Fontys en Windesheim) zich verenigd en met elkaar de intentie uitgesproken om hier gezamenlijk in op te trekken. Daarnaast is er bij de initiatiefnemers het streven één centraal aanspreekpunt op te richten: het Kenniscentrum SWPBS Nederland. Hierin zal alle ervaring, expertise en kennis gebundeld worden.

In dit *eerste* artikel wordt eerst geschetst wat de handelingsverlegenheid van leraren is ten aanzien van het omgaan met gedragsproblemen in de klas. Dit wordt geplaatst binnen de

huidige context van het beleidskader passend onderwijs. Daarna wordt de keuze voor een schoolbrede benadering die SWPBS voorstaat, verantwoord.

In het *tweede* artikel over SWPBS dat in een volgend nummer verschijnt, wordt SWPBS beschreven aan de hand van de kenmerkende elementen, waarbij ook aandacht wordt besteed aan de stappen om SWPBS te implementeren volgens deze elementen. Vervolgens worden de evidence- en practice-based resultaten uit met name Amerikaans onderzoek naar SWPBS schematisch samengevat. Als laatste wordt op basis van deze resultaten betoogd waarom SWPBS in onze ogen een zeer veelbelovende aanpak is om in Nederland en binnen Europa om te gaan met gedragsproblemen binnen onderwijs en zorg.

Handelingsverlegenheid van leraren

Passend onderwijs

Het streven naar passend onderwijs als landelijk onderwijsbeleid staat hoog op de agenda van overheid en het onderwijsveld. De ontwikkeling naar passend onderwijs en diverse maatschappelijke veranderingen, zorgen voor een 'verdichting' van de gedragsproblematiek in de klas. Met passend onderwijs wordt beoogd voor alle leerlingen de kansen op de beste ontwikkeling te optimaliseren: voor de 'gewone' leerlingen, maar ook voor de leerlingen met specifieke onderwijs- en zorgbehoeften. Per leerling wordt gekeken naar hoe het passende onderwijsaanbod het beste gerealiseerd kan worden. Leerlingen worden pas verwezen naar het speciaal onderwijs als het echt noodzakelijk is. Dit streven om zoveel mogelijk leerlingen in het reguliere onderwijs onder te brengen, is niet nieuw en wordt al in verschillende andere landen toegepast.

Als gevolg van deze trend/beweging naar passend c.q. inclusief onderwijs (de meest vergaande vorm, waarbij een schoolplek biedt aan alle (zorg)leerlingen), wordt de populatie leerlingen binnen het reguliere onderwijs per definitie meer heterogeen van aard. Daarmee ontstaan uiteraard grote verschillen tussen leerlingen in onderwijs- en instructiebehoeften om onderwijsdoelen te behalen. Door de grotere diversiteit aan leerlingen in een groep of klas, ontstaan er ook meer complexere klassensituaties en als gevolg daarvan een 'verdichting' van de problematiek in gedragsituaties. Het omgaan met gedragsproblematiek vergt van de leraar een breder en gevarieerder repertoire op zowel didactisch als pedagogisch gebied.

Gedragsproblemen: aard en ernst

Het onderwijs in alle sectoren krijgt dus te maken met leerlingen die zich regelmatig problematisch en/of storend gedragen. Hierbij kan het gaan om concentratiemoeilijkheden, druk en storend gedrag, disruptief en agressief gedrag of een verstoorde sociale interactie met de leraar of mede-

leerlingen. Het betreft bijvoorbeeld kinderen die niet op hun stoel kunnen blijven zitten, nog geen vijf sommen achter elkaar kunnen maken zonder afgeleid te zijn, steeds dingen door de klas roepen, niet luisteren naar de leraar, schoppen of slaan, geen contact zoeken met anderen, of snel in paniek raken. Dergelijk gedrag van leerlingen komt dagelijks in iedere klas voor. Gedrag wordt met name een probleem als het een onderwijsbelemmering vormt voor leerlingen en leraren. Dat wil zeggen dat de leerprestaties van het kind zelf achterblijven, hun onderwijsloopbaan minder succesvol verloopt en/of anderzijds de leraar (stress, lagere werkprestaties) en de klas (leerprestaties van de andere leerlingen) er last van hebben (Goei & Kleijnen, 2009).

Leraren geven aan dat ongeveer een kwart van hun leerlingen 'probleemgedrag' vertoont of een 'zorgbehoefte' heeft (Smeets, Van der Veen, Derriks en Roeleveld, 2007; Van der Veen, Smeets en Derriks, 2008). Europees onderzoek laat zien dat juist leerlingen met gedragsmatige en sociaalemotionele problemen de grootste uitdaging vormen voor reguliere scholen en dat het omgaan met verschillen en diversiteit in de klas het grootste probleem vormt.

Met name leerlingen met *externaliserende* gedragsproblematiek worden door leraren als lastig ervaren (Goei & Kleijnen, 2009). Leraren geven aan dat er met name drie typen leerlingen zijn, waar ze het meest problemen mee hebben (Wolf & Beukering, 2009). Dat zijn ten eerste leerlingen die dwars, dwingend en onrustig brutaal zijn, ten tweede leerlingen die agressief, dominant, niet sociaal en niet eerlijk zijn en als laatste leerlingen die druk, ongeconcentreerd, overbeweeglijk en impulsief zijn. Kinderen met *internaliserende* gedragsproblematiek springen doorgaans minder in het oog, maar kunnen bij leraren ook voor de nodige hoofdbreken zorgen. Leraren geven zelf aan dat ze bij deze leerlingen minder handelingsverlegenheid ervaren. Waarschijnlijk omdat ze van deze leerlingen minder direct last hebben.

Studies geven aan dat er geen substantiële stijging van het aantal kinderen en jongeren met gedragsproblemen is waar te nemen (Grietens, Ghesquiere & Pijl, 2006). De verwijzingen van leerlingen naar het speciaal onderwijs (met name cluster 4-scholen) en het aantal toegekende leerlinggebondenfinancieringen (LGF, ook wel 'rugzakje' genoemd) zijn de afgelopen jaren echter explosief gestegen. Dit doet in ieder geval vermoeden dat leraren handelingsverlegenheid ervaren in hun dagelijkse praktijk en dat er behoefte is aan ondersteuning bij de door hen ervaren onmacht in het omgaan met (bepaalde) leerlingen.

Handelingsverlegenheid

Ongewenst gedrag van leerlingen verstoort de behoefte van leraren om betekenisvol te zijn en dat levert leraren stress, onzekerheid en gevoelens van incompetentie op. Interactieproblemen c.q. het niet goed kunnen omgaan met gedrags-

problemen raakt hen dan ook in de kern van wat zij als hun professionaliteit ervaren (Goei & Kleijnen, 2009). Leraren ervaren regelmatig handelingsverlegenheid in de omgang met leerlingen met gedragsproblemen. Doorgaans wordt de oorzaak van de ontstane problemen bij het kind (of de ouders) neergelegd. Leraren uiten regelmatig de behoefte aan ondersteuning om meer handelingsbekwaam te zijn in de omgang met leerlingen met gedragsproblemen, individueel en in de groep.

In de onderwijspraktijk wordt vaak gesproken van handelingsverlegenheid, zeker als het gaat om het omgaan met gedragsproblemen. Het begrip 'handelingsverlegenheid' is niet nauwkeurig omschreven. Het kan gaan om situaties waarin de leraar vragen heeft, tekorten ervaart in kennis, vaardigheden of competenties, of ziet dat zijn aanpak onvoldoende resultaat oplevert. Maar het kan ook gaan om ernstiger situaties, waarbij de leraar geen oplossing meer ziet, zich machteloos voelt en (dagelijks) stress ervaart in de omgang met het kind. De mate waarin de leraar stress ervaart in een bepaalde situatie varieert per leraar. Handelingsverlegenheid is dus in belangrijke mate een subjectief en relatief begrip. In de literatuur wordt in deze context wel gesproken van 'resilience': leraren met meer veerkracht ervaren minder stress dan leraren met minder veerkracht (Goei & Kleijnen, 2009; Onderwijsraad, 2010).

Aanpak van gedragsproblemen

Er bestaan diverse programma's (preventief en curatief) die zich richten op het aanpakken van gedragsproblemen bij kinderen op school door het bevorderen van sociaal competent en positief gedrag (zoals Pad en Taakspel). Veel van deze programmatische interventies zijn initieel veelbelovend. Ze richten zich op het verminderen van het gedragsprobleem zelf en zijn vaak klasgericht. Het probleem met deze programmatische interventies is dat ze probleemspecifiek zijn en daardoor niet in staat zijn om veelomvattende, duurzame effecten te leveren.

Er is tegenwoordig een sterke belangstelling voor geïntegreerde modellen van schoolontwikkeling (zogenaamde *whole school reform*-modellen) binnen alle sectoren en vooral binnen de domeinen taal en rekenen. Dit komt voort uit de nadruk die vanuit de overheid en het huidige beleidskader gelegd wordt op het verantwoord (accountability) van leerlingprestaties. Scholen dienen rekenschap te geven van hun inspannings- en zorgverplichting door resultaten te overleggen over hoe zij hun onderwijs hebben aangeboden en wat dit voor effect heeft op de resultaten van leerlingen. Deze beweging zien we internationaal ook terug in de belangstelling en het onderzoek naar het zogenaamde *data-driven decision making*-, de *response to instruction*- en *response to intervention*-modellen. Deze elementen worden vaak geïntegreerd in *whole school reform*-modellen en voor gedrag

via *schoolwide prevention*-modellen die een positief schoolklimaat stimuleren en disciplineproblemen verminderen.

Veel van deze programma's proberen het leerlinggedrag systematisch te managen door het ontwerpen van schoolbrede plannen die expliciet positieve gedragsverwachtingen articuleren, incentives geven aan leerlingen die voldoen aan deze gedragsverwachtingen en zodoende een consistente strategie neerzetten om om te gaan met gedragsproblemen van leerlingen (Sugai & Horner, 2006).

SWPBS is een voorbeeld van een dergelijke *schoolwide* preventieve strategie die als doel heeft om de capaciteit van de school om storend en disruptief gedrag te voorkomen, te vergroten. Dit wordt gedaan door het creëren en borgen van primaire (schoolbrede, universele), secundaire (*targeted*, selectieve) en tertiaire (individuele/geïndiceerde) *support systems*. Dit staat bekend als *three-tiered prevention*-modellen, die binnen de gezondheidszorg worden gebruikt (Mrzaek & Haggerty, 1994) en waarbij twee niveaus van *targeted* en geïndiceerde programma's geïmplementeerd worden om zodoende voort te bouwen op de universele schoolbrede componenten van het model en deze aan te vullen (Sugai & Horner, 2002, 2006; Taylor-Greene & Kartub, 2000).

Uit onderzoek (Sørlië & Ogden, 2007) komt naar voren, dat die programma's het meest effectief zijn die een schoolbrede aanpak voorstaan, die interventies omvatten die gericht zijn op leerlingen met verschillende mate van risicogedrag (dus zowel leerlingen die veel, als leerlingen die weinig risico lopen op het ontstaan van ernstige problemen), die uitgaan van een theorie, die gebaseerd zijn op onderzoek, die het belang onderkennen van het trainen van vaardigheden en die planmatig en systematisch geïmplementeerd worden. Er bestaan daarnaast ook programma's voor ouders die erop gericht zijn gedragsproblemen van kinderen aan te pakken en te voorkomen, door de opvoedingsvaardigheden van ouders te vergroten (Berger & Everdingen, 2006). PMTO (*Parent Management Training Oregon*) is een voorbeeld van een dergelijk programma dat vanaf 2005 in Nederland geïmplementeerd wordt. Ook zijn er programma's waarin trainingen voor ouders gecombineerd worden met trainingen voor leraren (*Incredible Years*, Webster-Stratton, Reid & Hammond, 2001, 2004). Richardson & Joughin (2002) geven in hun onderzoek naar de effectiviteit van oudertrainingprogramma's aan, dat programma's die naast het trainen van ouders in opvoedingsvaardigheden ook aandacht besteden aan eventueel andere aanwezige problemen, die de sociale vaardigheden van kinderen trainen en die leraren en scholen bij hun aanpak betrekken, het meest effectief blijken te zijn.

School Wide Positive Behavior Support (SWPBS) is een aanpak die aan de kenmerken van meest effectieve programma's zoals omschreven door Sørlië & Ogden (2007) voldoet. Daarnaast is er sprake van nauwe samenwerking tussen school en ouders. De theoretische uitgangspunten van

SWPBS komen sterk overeen met die van PMTO. In Noorwegen heeft men SWPBS en PMTO gecombineerd tot een aanpak die PALS genoemd is. PALS is een Noorse afkorting voor *Positive Behavior, Learning Environment and Interactions in School*. Het doel van PALS is het versterken van de copingmogelijkheden van leerlingen en het creëren van een sociale leeromgeving (Sørli & Ogden, 2007). PALS betreft nadrukkelijk het hele schoolsysteem in de aanpak en het voorkomen van gedragsproblemen en het aanleren van sociaal competent gedrag. Alle betrokkenen, inclusief de leerling zelf, hebben een rol in het programma.

Zo op het eerste oog bieden SWPBS en PALS interessante mogelijkheden om de handelingsverlegenheid van leraren op school te verkleinen.

SWPBS

School-Wide Positive Behavior Support (SWPBS) is een universele schoolbrede preventieve benadering, gericht op zowel de cultuur binnen de school als op gedragsondersteuning van de kinderen, middels toepassing van gedragsmatige, organisatiekundige en sociale-interactieprincipes. SWPBS wil schoolomgevingen veranderen door het realiseren van verbeterde systemen en procedures die positieve verandering in leerlinggedrag stimuleren door het gedrag van onderwijspersoneel te veranderen. Doel van SWPBS is om schoolbreed een leerklimaat te realiseren, waarin alle leerlingen optimaal kunnen profiteren van het onderwijs. Voor deze aanpak dient de sociale-interactietheorie als onderbouwing: wanneer positief gedrag op expliciete en gestructureerde wijze gestimuleerd wordt, maken kinderen zich dat gewenste gedrag ook eigen. SWPBS leert leraren dat ze allerlei gedragsproblemen in hun klas en in de school als geheel kunnen voorkomen door hun leerlingen gewenst gedrag expliciet aan te leren en de leerlingen allerlei oefenmomenten aan te bieden.

In de Verenigde Staten is SWPBS onder meerdere namen bekend, zoals:

- SWPBS: Schoolwide Positive Behavior Support;
- PBIS: Positive Behavioral Interventions and Support;
- PBiS: Positive Behavior Interventions in Schools;
- PBS: Positive Behavior Support;
- Best Behavior: de naam die Sprague en Golly (2005) geven aan hun variant van SWPBS.

In Nederland staat het verder ook bekend als Brede Aanpak Gedrag (BAG), in Noorwegen gebruiken ze het acroniem PALS.

De naam SWPBS heeft onze voorkeur; in de naamgeving komt immers de essentiële schoolbrede aanpak terug. In het volgende wordt dan ook deze naam gehandhaafd, maar wordt voor de leesbaarheid de term 'PBS' gebruikt, waarmee ook andere varianten als de hierboven genoemde worden bedoeld en de in Noorwegen gehanteerde naam PALS.

Vijf kenmerken

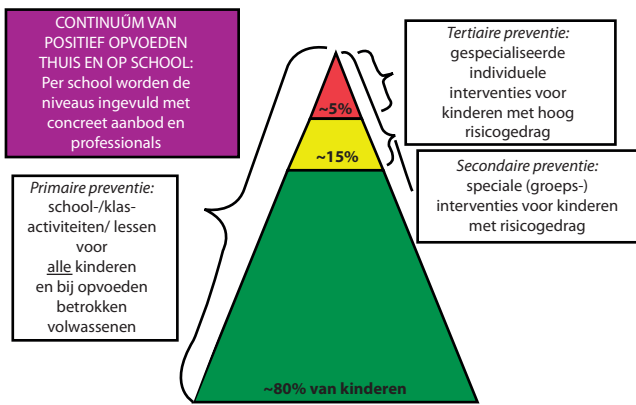
Daarnaast zien wij PBS meer als een raamwerk dan als een kant-en-klaar programma of een lesmethode. Iedere school geeft namelijk op zijn eigen manier invulling aan de vijf kenmerkende elementen, die PBS maken wat het is:

1. schoolbrede aanpak: schoolbreed sociale vaardigheden en sociaal gedrag aanleren vanuit schoolbreed gedragen kernprincipes (wees veilig, wees respectvol, wees verantwoordelijk) en vanuit deze principes heldere regels voor het daadwerkelijke gedrag binnen de schoolse setting;
2. preventie: preventie van gedragsproblemen door leerlingen expliciet op positieve wijze gewenst gedrag aan te leren;
3. positieve benadering en het onderwijzen van verwachtingen: aandacht geven aan goed uitgevoerd gedrag, bijvoorbeeld geef vier complimenten t.o.v. één kritiekpunt;
4. *data-driven decision making*: tweemaal per jaar via de SWPBS-monitor (gedrags)gegevens verzamelen op leerling-, klas- en schoolniveau en deze gegevens gebruiken om SWPBS bij te sturen;
5. samenwerking met ouders en ketenpartners.

Om de SWPBS-aanpak in te voeren wordt het hele schoolteam op vier dagdelen per jaar gedurende twee jaar getraind. Daarnaast vinden maandelijkse bijeenkomsten met een SWPBS-coach plaats en worden twee keer per jaar gedragsgegevens van alle leerlingen verzameld. Door het schoolbreed afspreken en consequent handhaven van positieve gedragsregels en het twee keer per jaar monitoren van gedrag vermindert het pesten, agressief en ander probleemgedrag onder leerlingen en neemt het prosociale gedrag toe.

Three-tier model

Het meest in het oog springende element van het SWPBS-model zijn de zogenaamde *tiers*, gerepresenteerd in de bekende driehoek met de drie lagen erin (zie figuur 1). Het *three-tier model* (Greenwood, Kratochwill & Clements, 2008) is een drielaags preventief piramidiaal model met als doel om problemen in het gedrag van leerlingen te voorkomen, door heel helder, en op een continue basis, aan alle leerlingen in de school verwachtingen te benoemen (bronnen). Leerlingen en leraren versterken vervolgens deze ervaringen met elkaar door steeds weer aan elkaar aan te geven wat de bedoeling is tijdens dagelijkse omgangs- en leersituaties (Blonk, 2010). In een sociale gemeenschap kan eenieder leren hoe men zich op een positieve manier kan gedragen: echter, sommige leerlingen hebben hier meer ervaringen voor nodig om dit te kunnen leren. Ook kinderen met gedragsstoornissen moeten veel mogelijkheden krijgen om tot leren te komen.

Figuur 1. Three-tier model.

Binnen het SWPBS-model wordt de basis van het aanleren en oefenen van waarden aan alle leerlingen geboden: 80-90% van de leerlingen heeft hier voldoende steun aan om zich gedragsmatig probleemloos te ontwikkelen, 5-10% van de leerlingen (de groepen risicoleerlingen) krijgt dagelijks een beperkte periode meer oefenmogelijkheden (doelgroepinterventies, Crone et al., 2004) om alsnog het gedrag horend bij de verwachtingen op school, te integreren in hun dagelijks handelen. Voor ernstiger risicoleerlingen (1-5% van alle leerlingen) is er ruimte binnen scholen om intensieve keteninterventies vorm te geven (*wrap-around*-voorzieningen, Eber et al., 2002). Probleemleerlingen kunnen mede profiteren van de extra inzet door de bodem aan preventieve maatregelen die er al gelegd is op het eerste en tweede niveau.

Schoolbrede aanpak

Het andere in het oog springende element is dat de aanpak schoolbreed wordt ingezet. Hieneman et al. (2005) zeggen hierover: "SWPBS is an assessment-based approach for supporting students with behavior problems that provides an empirically validated set of strategies for preventing problems and promoting prosocial behavior", die insteekt op het niveau van de school, de klas en het individu. Het is gericht op het zo mogelijk voorkomen van problemen door de omstandigheden te veranderen (omgeving, rooster, gedragsregels), door nieuwe vaardigheden aan te leren (sociale vaardigheden, communicatie, zelfregulatie) en positief gedrag te stimuleren.

Aan de basis van SWPBS ligt een vorm van *action planning*, waarbij een team een plan van aanpak ontwerpt, implementeert en evalueert om het schoolklimaat te verbeteren en leerlingen met gedragsproblemen te ondersteunen.

Onderzoek naar de invoering van SWPBS op scholen in de VS en Noorwegen geeft aan, dat de ervaringen met deze aanpak positief zijn en een gunstig effect lijken te hebben op het gedrag en de leerresultaten van de leerlingen. Op dit moment zijn er in Nederland allerlei ontwikkelingen rondom de implementatie van SWPBS op Nederlandse scholen.

Tot slot

Zoals gezegd wordt in dit artikel de eerste aanzet van de beschrijving van SWPBS gegeven. In het tweede artikel worden de vijf kernelementen van PBS verder beschreven en wordt geschetst hoe PBS binnen een schoolorganisatie geïmplementeerd kan worden.

Noten

- (1) De inhoud van dit artikel is mede tot stand gekomen op basis van literatuurstudie van Monique Nelen binnen het Lectoraat Pedagogische Kwaliteit (Hogeschool Windesheim) en onderzoek binnen het project 'Omgaan met gedragsproblemen in het basisonderwijs', een project gesubsidieerd door RAAK SIA, binnen het Lectoraat Onderwijszorg en samenwerking binnen de keten.
- (2) RAAK staat voor Regionale Aandacht en Actie voor Kenniscirculatie en is een regeling vanuit het Ministerie van OCW.
- (3) Het project is genaamd EUROPBS en wordt gesubsidieerd door de Europese Commissie in het kader van het Comenius Multilateraal Life Long Learning Programme.

(advertentie)

<p>REKENCENTRALE</p>	<p>De Rekencentrale is gespecialiseerd in rekenen en dyscalculie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wij verrichten diagnostisch dyscalculie onderzoek • Wij geven advies aan ouders en aan scholen • Wij verzorgen cursussen, publicaties en lezingen over dyscalculie en rekenproblemen
<p>Info en publicaties op www.rekencentrale.nl tel. 020 6680776</p>	

Literatuur

- Berger, M., & Everdingen, J. van (2006). *De positionering van PMTO ten opzichte van andere intensieve ouderinterventies in Nederland*. Utrecht: Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn/NIZW.
- Blonk, A. (2010). *Preventie als opdracht voor de speciale onderwijszorg. Lectorale voortgangsrede*. 5 februari 2010. Interne publicatie Fontys OSO, www.fontys.nl/lectoren/evaluerendhandelenoso.
- Crone, D.A., & Horner, R.H. (2001). Contextual, Conceptual and Empirical Foundations of Functional Behavioral Assessments in Schools. *Exceptionality*, 8 (3), 161-172.
- Eber, L., Sugai, G., Smith, C.R., & Scott, T.M. (2002). Wraparound and Positive Behavioral Interventions and Supports in the Schools. *Journal of Emotional & Behavioral Disorders*, 10 (3), 171-180.
- Goei, S.L., & Kleijnen, R. (2009). *Eindrapportage. Literatuurstudie Onderwijsraad 'Omgang met zorgleerlingen met gedragsproblemen'*. Zwolle: Christelijke Hogeschool Windesheim. Te raadplegen op www.onderwijsraad.nl/publicaties/2010/literatuurstudie-omgang-met-zorgleerlingen-met-gedragsproblemen.
- Golly, A., & Sprague, J. (2009). *Goed gedrag kun je leren!* Huizen: Picapedia.
- Greenwood, C.R., Kratochwill, T.R., & Clements, M. (2008). *Schoolwide prevention models. Lessons learned in elementary schools*. New York, London: The Guilford Press.
- Grietens, H., Ghesquiere, P., & Pijl, S.J. (2006). *Toename leerlingen met gedragsproblemen in primair en voortgezet onderwijs. Een Nederlands-Vlaamse vergelijking*. Een onderzoek in opdracht van de Programmacommissie Beleidsgericht Onderzoek primair Onderwijs op vraag van het Nederlandse Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Hieneman, M., Dunlap, G., & Kincaid, D. (2005). Positive support strategies for students with behavioral disorders in general education settings. *Psychology in schools*, vol. 42 (8), 779-794.
- Horner, R. (2009, March 26). *Extending the science, values and vision of Positive Behavior Support*. Speaker at Sixth International Conference on Positive Behavior Support, Jacksonville, FL.
- Lewis, T.J., & Sugai, G. (1999). Effective behaviour support: A systems approach to proactive school-wide management. *Focus on Exceptional Children*, 31, 1-24.
- Lindsley, O.R. (1992). Why aren't effective teaching tools widely adopted? *Journal of Applied Behavior Analysis*, 25, 21-26.
- Onderwijsraad (2010). *De school en leerlingen met gedragsproblemen*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Richardson, J., & Joughin, C. (2002). *Parent-training programmes for the management of young children with conduct disorders. Findings from research*. Trowbridge, UK, Cromwell Press Ltd.
- Smeets, E., Veen, I. van der, Derriks, M., & Roeleveld, I. (2007). *Zorgleerlingen en leerlingenzorg op de basisschool*. Nijmegen: ITS-Radboud Universiteit Nijmegen.
- Sørli, M., & Ogden, T. (2007). Immediate impacts of PALS: a school wide multi-level programme targeting behavior problems in elementary school. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 51 (5), 471-492.
- Sprague, J., & Golly, A. (2005). *Best Behavior. Building Positive Behavior Support in Schools*. Boston, MA, New York, NY, Longmont, CO: Sopris West Educational Services.
- Sugai, G., & Horner, H. (2002). The Evolution of Discipline Practices: School-wide Positive Behavior Supports. *Child & Family behavior therapy*, 24 (1-2), 23-50.
- Sugai, G., & Horner, H. (2006). A Promising Approach for Expanding and Sustaining School-Wide Positive Behavior Support. *School Psychology Review*, 35 (2), 245-259.
- Taylor-Greene, S., & Kartub, D.T. (2000). Durable implementation of school-wide behavior support: The high five program. *Journal of Positive Behavior Support*, 2, 233-235.
- Veen, I. van der, Smeets, E., & Derriks, M. (2008). Zorgleerlingen in het reguliere basisonderwijs: omvang, typen problemen en de schoolloopbaan. *Pedagogische Studiën*, 85, 174-194.
- Webster-Stratton, C., Reid, M.J., & Hammond, M. (2001). Preventing conduct problems, promoting social competence: a parent and teacher training partnership in Head Start. *Journal of Clinical Child Psychology*, 30 (3), 283-302.
- Webster-Stratton, C., Reid, M.J., & Hammond, M. (2004). Treating Children With Early-Onset Conduct Problems: Intervention Outcomes for Parent, Child, and Teacher Training. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 33 (1), 105-124.
- Wolf, K. van der, & Beukering, T. van (2009). *Gedragsproblemen in scholen. Het denken en handelen van leraren*. Leuven: Acco.